

VALÓSÁG

A szocializmus évei alatt a hallgatói mobilitási lehetőséget – korábban kizárólag, később pedig túlnyomó részben – a Szovjetunió és más szocialista országok felsőoktatási intézményeiben való tanulás jelentette, amelyet a „baráti” szocialista országokkal kötött ösztöndíj-egyezmények keretében szerveztek meg. Az alábbiakban olyan interjúkat adunk közre, amelyekből nem csak az derül ki, hogy milyen ismereteket és tapasztalatokat szerezhettek a volt „szovjet ösztöndíjasok” tanulmányaik során, hanem az is, hogyan formálta át a politika és a történelem életük és szakmai karrierjük alakulását.

„Az igazi dráma a szovjet valósággal való szembesülés volt”

Pataki Ferenc akadémikus, egyetemi tanár, a MTA Pszichológiai Intézetének kutatóprofesszora

Educatio: Mivel foglalkozik jelenleg, Professzor Úr?

Pataki Ferenc: Most békés nyugdíjas éveimet töltöm, miután már kellően túlkoros vagyok ahhoz, hogy honi törvényeink szerint munkaviszonyban lehessenek. Ennek ellenére kapcsolatban állok az anyaintézetemmel, ahol most éppen a negyvenedik esztendőmet töltöm, ez az Akadémia Pszichológiai Kutató Intézete. Bizonyos kapcsolataim vannak a felsőoktatással is, doktoranduszok képzésében veszek részt. Valójában ez egy sajátos tartós állapotnak a meghosszabbítása, nevezetesen egy kétlelkűségnek, mert ugyan az én eredeti szakmám a pszichológia, de miután 14–15 éves korom óta házi tanítóskodtam, a pedagógiai elkötelezettség is végigkísért. Egyetemen csakúgy tanítottam, mint általános iskolában, és doktoranduszokat csak úgy, mint szociológusokat, pszichológusokat.

E: Mesélne a gyerekkori családjáról, milyen családból származik?

P. F.: Azt hiszem a 20. század első felében ez a családi háttér meglehetősen jellegzetes. Szüleim apai és anyai ágról is a paraszttársadalomról letöredező, és valami módon városi, ipari szakmunka felé tájékozódó emberek voltak. Anyámék tízen voltak testvérek, apámék öten, mert korán özvegyen maradt az anyjuk. Nincs értelmiségi egyik családi ágon sem, apám nyomdászként kereste a kenyerét, viszont rendkívül intenzív tanítási, tanulási késztetés hajtotta. Maga is elindult középiskolába, de nem sikerült végigjárnia, viszont mind a három gyereket elindította gimnáziumba. Miután az első világháborúba meggondolatlan fejjel önként jelentkezett, hadirokkant lett, és akkor, akinek a gyereke jól tanult, az tandíjkezdvményt kapott. Ez tette lehetővé, hogy egy nyomdászkeresetből iskoláztassa mindhárom gyereket.

E: Az életrajzi adataiban azt láttam, hogy Szentesen született. Ott is nőtt fel?

P. F.: Ott éltem néhány évig aztán Pestre illetőleg Szentendrére költöztünk, mert apám Pesten dolgozott. Egyébként majdnem az egész rokonság Szentesen maradt.

E: Hova járt iskolába?

P. F.: Szentendrén kezdtem el az elemi, és ott működött egy ilyen úgynevezett „államilag engedélyezett gimnáziumi tanfolyam”, ami azt jelentette, hogy minden év végén vizsgázni kellett valamelyik fővárosi gimnáziumban. S miután harmadik gimnazista koromban beköltöztünk Angyalföldre, az újpesti gimnáziumban folytattam, és ott érettségiztem le 1946-ban.

E: Mi történt utána?

P. F.: Az osztályunkból kevesen érettségiztünk le. A zsidó fiúk eltűntek, a többiek közül volt, aki a Hunyadi páncélos gránátosaként pusztult el. Meglehetősen tarka képet mutatott ez a kis osztály. Érettségi után, mivel a népi irodalommal, valamint a hazai baloldal hagyományával már korábban megismerkedtem, a Győrffy Kollégiumba jelentkeztem. Fölvettek, így aztán az életem meghatározó módon összekapcsolódott a népi kollégiumi mozgalom történetével. Éppen a közelmúltban volt módom összegezni „A NÉKOSZ-legenda” címen mindazt, amit ez a mozgalom jelentett számomra.

E: Az egyetemen milyen szakra jelentkezett?

P. F.: Magyar-történelem szakra, de hamarosan nyakig belemerültem a kollégiumi életbe, 1948 tavaszán húsz éves fejjel a Petőfi történész kollégium igazgatója lettem. A MEFESZ-ben, tehát az egyetemi diákmozgalomban is meglehetősen intenzíven vettem részt. Ezért egyre kevésbé jártam be az egyetemre, majd úgynevezett szabad bölcsész státusba léptem át, ami ideális állapot volt. Akkor ez azt jelentette, hogy bármit hallgathatott az ember. Egy negatívuma volt: nem lehetett tanári diplomát szerezni, mert még létezett a tanárképző intézet a bölcsészkaron, és ott bizonyos kötelező órákat kellett hallgatni, utána lehetett az államvizsgát tanári diplomával befejezni. A szabad bölcsész szak csak egyetemi diplomát adott, de nem jogosított tanári munkára. Én tulajdonképpen filozófiát, szociológiát, történelmet hallgattam, tehát egy széles ember-tudomány spektrumot vettem fel. Ez összefüggött a kollégiumi élményvilággal, a házi tanítóskodással. A kollégium, amelyikben éltem, széles társadalmi érdeklődésű volt, és ebben a mezőben helyezkedett el.

E: Hogyan és mikor jött az a lehetőség, hogy a Szovjetunióba menjen tanulni?

P. F.: 1947–48-ig léteztek az Oktatási Minisztérium által meghirdetett külföldi ösztöndíjas pályázási lehetőségek. Jól emlékszem, hogy a Győrffy Kollégiumban talán 1947 tavaszán már többen spekuláltunk arról, hogy jelentkezünk franciaországi ösztöndíjra. Akkor ment ki egy diákcsoport Franciaországba. Fordított mozgás is volt. 1948 tavaszán a Győrffy Kollégiumban feltűntek finn, angol, olasz diákok, akik cserediákként jöttek ide, de ők már az érintett országok kommunista pártjainak küldötteiként jelentek meg. Szó volt arról is, sőt megállapodás is született, hogy a kanadai magyarok száz diákot küldenek a népi kollégiumokba, hogy itt végezzék középiskolai tanulmányaikat. A NÉKOSZ kész volt őket befogadni, de az idő elmosta ezt az elképzelést. Amikor 1948-ban megtörtént a diktatórikus hatalomátvétel, akkor radikálisan megváltoztak a dolgok. Ennek következtében már nem jelentkeztünk Franciaországba, és engem különösebben nem foglalkoztatott és nem is vonzott a külföldi tanulmányút. 1948-tól kezdve már nem az érintettek pályáztak ösztöndíjra, hanem kiszemelték őket. Ekkorra már teljes egészében a Pártközpont káderosztálya végezte a kiválogatást. Volt egy egyetemista csoport, amelyikhez én is tartoztam, amelyik elkezdte egyetemi tanulmányait, de aztán egyre inkább magával sodorta a népi kollégiumi mozgalom, a MEFESZ, az egyetemi diákmozgalom, a kommunista mozgalom. Egy akkortájt, 1948 nyarán írt cikkemben erről kritikusan írtam is, mondván, hogy kialakult egy „hivatásos” ifjúságpolitikus népség, amelyik a

szakmai tanulmányait félbehagyta, nem vizsgázott rendszeresen. Számukra kiutat jelentett volna az a terv, amelyet a NÉKOSZ dédelgetett, 1948 őszén ugyanis meg akarta indítani a Vasvári Politikai Akadémiát. Ez lett volna a népi kollégiumi mozgalom betetőzése, egy olyan professzionális politikus-képző intézmény, amelynek négy tagozata lett volna, gazdaságpolitika, közigazgatás, kultúrpolitika és külpolitika. Készen voltak a tervek, de a NÉKOSZ-t ért politikai bírálat ezt is elmosta. Érdekes egyébként, hogy az új akadémia diákjai között még Göncz Árpád neve éppen úgy ott volt, mint másoké a korabeli diákmozgalomból. Sőt 1948 nyarán meg is indult egy előkészítő tanfolyam. De mindez kútba esett, és akkor merült föl, hogy mi legyen ezzel a társasággal. Az egyik kiutat a külföldi ösztöndíjak jelenthették, mindenekelőtt a Szovjetunióba, vagy Bulgáriába, Csehszlovákiába, Lengyelországba, tehát az úgynevezett testvéri szocialista országokba. De a súlypont mindenképpen a Szovjetunióra esett, részben ideologikus megfontolásokból, részben a nagyságrend miatt. Tehát volt egy ilyen diákcsoport, amelyik számára az új helyzet azt jelentette, hogy vagy újakezde egy másik szakon a tanulmányait, vagy voltak, akik már befejezték a tanulmányaikat és aspiránsként kerültek ki. Ezek később elismert emberek lettek: Pál Lénárd fizikus, Gyórfy Béla agrárszakember, kukoricanevelő, és még sokan mások. 1949 nyarán végzett az első szakérettségis korosztály is. Tehetséges emberek is voltak köztük, de szerencsétlen emberek is, akik képtelenek voltak ilyen rövid idő alatt pótolni a hiányaikat, a felkészültségbeli fogyatékságaikat. Ezt én a gyors társadalmi mobilitással járó társadalmi „keszonbetegségnek” neveztem: olykor önpusztító magatartásformák, alkoholizálás, olykor öngyilkosság járt együtt ezzel a sorssal. Sokan az ifjúsági mozgalomból, az egyetemről kerültek a kiszemeltek közé. De, hogy pontosan ki és milyen módon tett nekem ajánlatot arról, hogy van egy ilyen lehetőség, azt már nem tudom felidézni. Én magam szívesen benne voltam ebben, mert 1949 nyarára a megfelelő határozatok után felszámolták a népi kollégiumi mozgalmat, és valamilyen módon újra kellett orientálódni.

E: Amikor 1948 nyarán elkészült a politikai akadémia tervvezete, akkor azt tervezte, hogy ebbe az irányba megy tovább?

P. F.: Igen. Ez akkor teljesen világos távlat volt. Én a kultúrpolitikai tagozatra mentem volna, miután arra vezetett az érdeklődésem. A Petőfi Kollégiumban kollégiumi igazgató voltam, sőt az utolsó félévben a NÉKOSZ főtitkára is. Ez ifjú fejjel meglehetősen kockázatos dolog volt, de hát ilyen korban éltünk.

E: Azt említette, hogy kiszemelték az embereket a szovjet ösztöndíjra. Ez mit jelentett a gyakorlatban?

P. F.: A Pártnak volt egy káderosztálya, ezt ők intézték. A legjobb tudomásom szerint 1947-ben került ki az első néhány magyar szovjet ösztöndíjas, elsősorban aspiránsok. 1948-ban egy nagyobb társaság ment ki, akkor már a népi kollégiumokból is, de a legnagyobb csoport 1949-ben a mi társaságunk volt. Ez egy meglehetősen szerencsétlen szelekciós mechanizmus volt. A káderosztály szemelte ki az embereket, mégpedig az ifjúsági mozgalom, az akkori MEFESZ, a Diákszövetség közreműködésével, és feltehetően az egyetemek részvételével. De túlnyomóan mozgalmi szempontok érvényesültek. Akkor még a NÉKOSZ is megvolt. A káderosztály döntötte el, hogy kiket hív be 1949 nyarán Esztergomba egy úgynevezett előkészítő táborba. Ez meglehetősen barbár dolog volt, mert körülbelül kétszer annyi embert hívtak oda be, az államosított esztergomi egyházi intézmény kollégiumába, ahol az előkészítő tábor zajlott. Mindenki tudta, hogy a „nagy testvér” tekintete állandóan rajtunk függ, és ezért elképesztően hamis, fals helyzet volt. Mindenki alkalmazkodni akart, a legjobb képet akarta magáról mutatni, nem is

szükségképpen tudatosan. Ha benne vagy néhány hétig egy keretben, és tudod, hogy itt eldöntik, hogy kimész vagy nem mész ki, és szeretnél kimenni, akkor ez álságos helyzetet hoz létre. Valóban az történt, hogy egy napon kijöttek a káderosztályról meg a minisztériumból, és lezajlott egy szelekció. A népség egy részét hazaküldték, azokat pedig, akiket kiválasztottak, áttelepítették Kecskemétre egy olyan táborba, ahol már csak azok voltak, akik később kimentek. Ott volt egy pedagógus árvaház, a Faragó Árvaház, abba települtünk be. Az előkészítő táborban intenzív nyelvtanulás folyt, mert a társaság nagy része nem tudta rendesen a nyelvet. Gyakorlatilag kint az első évben tanultuk meg, az első félév végén már elfogadható módon oroszul vizsgáztunk.

E: Kecskeméten milyen volt a nyelvi felkészítés? Meg lehetett tanulni a nyelvet?

P. F.: A nyelvet legjobban úgy lehet megtanulni, ha az ember beül és elkezd hallgatni az előadásokat, és megkísérel jegyzetelni. Aztán beül a könyvtárba, és mindenkiel beszélget. És voltak persze kint szervezett nyelvórák is, amelyeket egy nyelvtanár tartott.

E: Gyorsan megtanult oroszul?

P. F.: Elég gyorsan. Januárban már teljesen normálisan vizsgáztam. De a nyelv választékosága még kezdetleges volt. Aztán év végére ez is fejlődött, később még inkább.

E: A tanulmányokban ez nem jelentett akadályt?

P. F.: Nehézséget jelentett, meg kellett birkóznival vele. Később már szemináriumi előadásokat kellett tartani, sőt a második évben évfolyamdolgozatokat kellett írni.

E: Térjünk még vissza az elindulásához. A nyelvtanuláson kívül még mi történt Kecskeméten?

P. F.: Kecskeméten türelmetlen, várakozó hangulat uralkodott, és nem volt világos, hogy miért nem születik meg a döntés a kiutazásról. Már szeptember közepe volt, és még mindig nem lehetett tudni, hogy miért nem indulunk. Közben a Rádió elkezdte sugározni a Rajk pert, mindenki azt hallgatta, és ez az atmoszféra rátelepült az egész táborra. Jelképes egyébként, hogy 1949 őszén úgy mentünk ki, hogy a Rajk per visszhangzott a fülünkben, s amikor 1953 nyarán jöttünk haza vonattal, hajnalban Csapon az átszállásra várva, megszólalt az orosz állomáson a hangosbeszélő, és hírül adta a szovjet információs iroda, hogy Beriját és bandáját letartóztatták. A kimenetel és a hazajövetel tehát egy-egy per jegyében zajlott. Arra jöttünk haza, hogy a Sportcsarnokban Nagy Imre és Rákosi aktívát tart. Kint már olvastuk, hogy valami történt, hogy Nagy Imre lett a miniszterelnök, és nagy a változás, de nem volt világos, hogy pontosan mi ennek a háttere. Mikor hazaérkeztünk, az új korszak atmoszférájában találtuk magunkat. De visszatérve az induláshoz, 1949. október 4-én eredtünk útnak, a Nyugati pályaudvarról, nagyszabású búcsúztatással, mindenféle parádékkal. Azért ilyen későn, mert mint kiderült, a szovjet egyetemisták a szeptembert rendszeresen a kolhozokban töltötték krumpli szedéssel, mert ott nem volt munkaerő. Tehát a tanítás ott mindig később kezdődött.

E: Az, hogy milyen szakra ment az ember, mikor dönt el, és hogyan? Mennyire volt ez a saját választása?

P. F.: Ez a saját választásom volt. Voltak lehetőségek: lehetett menni filozófiára, történelemre, irodalomra. Az enyém a pedagógiai fakultás volt, tulajdonképpen pedagógia-pszichológia szakos tanárokat képzett tanítóképzők, tehát pedagógusképző intézmények számára. Meg kutatók is lettek belőlük. Akikkel én ott együtt tanultam, azokból a pedagógiai kutató intézmények vezetői, vezető munkatársai, alkalmanként miniszterhelyettesek lettek. Tehát a szovjet közoktatás és pedagógiai kutatás utánpótlási forrását jelentette ez a szak. Én az első perctől kezdve kutatói pályára készültem, tehát nem közéleti pályára. De hát akkor még fegyelmezett népek voltunk és végül is odamentünk, ahova vezényeltek bennünket. Hazajövetelem után így kerültem néhány évre az ifjúsági szer-

vezet központjába, de mindent elkövettem, hogy mihamarabb aspiráns lehessék. 1955 végén már filozófia aspiráns voltam.

E: Amikor kijelölték vagy jelentkezett erre az ösztöndíjra, akkor mit mérlegelt, mit gondolt, hogy ez milyen előnyökkel és milyen hátrányokkal járhat?

P. F.: Én akkor teljesen világos és határozott politikai elkötelezettséggel voltam jelen a világban. Tehát tudtam, hogy valamilyen módon tanulnom kell, diplomát kell szerezniem, és az volt az elképzelésem, hogy valamilyen társadalomtudományi kutatás felé tájékozódok. Azt, hogy ez a pszichológia, pedagógiai vagy történelem lesz, még nem döntöttem el. Ez az érdeklődési kör számomra még elég széles mezőt jelentett, a szociológia is beletartozott. Végighallgattam Szalai Sándor és Lukács György összes óráit, tehát mindazt, amit az akkori bölcsészkar nyújthatott, ez akkor főként történelem-szociológia-filozófia volt. A pszichológia nem volt jelentős, a pedagógia ugyancsak nem játszott jelentős szerepet a pesti egyetemen. És benne éltem egy grandiózus méretű, sokezres pedagógiai akciókutatásban, ami a népi kollégiumi mozgalom volt. Nagyon fiatalon belekerülve a kollégiumi igazgatói szerepbe, ez szükségszerűen fejlesztette a pedagógia, tehát az ember alakítása iránti érdeklődésemet. Akkoriban a mi köreinkben nem volt szokás az egyéni perspektívákat mérlegelni, tehát azt, hogy mi jó nekem, és mi nem jó nekem. Ebben az akkori elkötelezettségben teljesen természetes volt a belépés egy társadalmi elit körébe. A szovjet ösztöndíjnak akkor már volt egy sokfajta illúzióval megterhelt képe. Ugyanakkor ez egyfajta áldozatot is jelentett, mert távol kellett lenni négy évig.

E: Mi valósult meg az előzetes elképzelésekből a gyakorlatban?

P. F.: Az igazi dráma, amit féltudatosan, önátlatásokkal dolgoztunk fel, és amelyik akár valamilyen művészeti alkotás méltó tárgya is lehetne, az a szovjet valósággal való szembesülés volt. Bennünk erről idealizált kép élt, ami nem volt indokolt, hiszen mindannyian végignéztük, hogyan vonul végig az országon a szovjet hadsereg. Tehát voltak ilyen irányú tapasztalataink. Ezek túlnyomóan negatívak voltak, de volt néhány pozitív elem is, kinek mi jutott. Itt közbeszúrom, hogy nálunk újabban olyan kép alakult ki, mintha a háború végét csak a holocaust által fenyegetettek élhették volna át felszabadulásként, és mintha nem lenne köztudott, hogy Pesten meg az országban ezernyi katonaszökevény bujkált, akik közül néhányat 1944 késő őszen Pest utcáin fölkoncolva otthagytak a nyilasok, hogy a lakosságot megfélemlítsék. 1944 végén megjelent a plakát, hogy minden 16. évet betöltött leventének be kellett vonulnia, többek között nekem is. Karácsonykor, amikor a várost bekerítették, szétszaladtunk, és én az egyik nagynénémnél bujkáltam a pincében, ahonnan a nyilasok razziaival kivittek, hogy kiküldjenek a rózsadombi frontra. Az volt a szerencsém, hogy találkoztam egy jóakarató tartalékos tiszttel, aki tanár volt, és adott 24 óra kimenőt, nyilván azzal a szándékkal, hogy nehogy még egyszer ott előforduljak. Tehát világos, hogy vártuk az oroszokat, mert az életünkről volt szó. Ezernyi embert tereltek el akkor nyugatra vagy bevetették őket a fronton, kiképzés nélkül, markukba nyomva egy géppisztolyt, ahogy az unokabátyámmal is történt. Tehát a dolog lényege az, hogy élt bennünk egy ideologikus elemekből és ideologikus tanulmányokból összeállt kép a Szovjetunió szerepéről. Az is kétségtelen, hogy a II. világháború nagy erkölcsi tőkét halmozott fel a Szovjetunió számára. Sztálin legnagyobb történelmi bűnei közé tartozik, hogy ezt elfecsérelte, és ahelyett, hogy egy finn típusú kelet-európai régiót, egy semleges baráti övezetet támogatott volna, miután nem bírta gazdaságilag a Marshall tervvel és Amerikával a versenyt, erőszakkal létrehozott gyarmatbirodalmat épített ki, és a kommunista pártokat arra használta, hogy ezek a helyi proletárdiktatúrák ágensei legyenek. Ez tragikus történelmi helyzet volt, mert bilincsbe verte azt a képzelőerőt, ami a

szocializmus lehetőségei körül forgott, és amely a két háború között jelen volt a magyar szellemi életben, az agrárszocialista hagyománytól Németh László minőségyszocializmusáig. Ez mind tilalmassá vált, és egyetlen modell maradt, a szovjet sztálinizmus.

E: Milyen volt a Szovjetunióban a mindennapi élet?

P. F.: Amikor 1949-ben kiérkeztünk a Szovjetunióba, ez az idealizált kép élt bennünk, és ezzel szembesült egy európai szemmel mérve alacsonyabb civilizációs szinten vegetáló mindennapi élet. A diákszálló egyik felében, ahol laktunk, tengerész tisztok laktak még a háború óta. Egy kicsi szoba jutott egy családnak, ahol gyerek is volt, és a folyosón álltak a szekrények. Aztán mikor jóba lettünk a diákokkal, kiderült, hogy a legtöbb diák társbérletben lakott kommunális lakásokban. Egy lakásban 3–4 család élt, és az utca tele volt rokkantakkal. Ugyanakkor grandiózus élmény volt megismerkedni a 19. századi orosz kultúrával, a balett világával: ez a Nagyszínház, és a Művész Színház is jelentette. Moszkvában sajátos intézmény volt a Tolsztoj, Csehov, Dosztojevszkij lakásában kialakított múzeum, ahova el lehetett zárandokolni. Tehát megnyílt a 19. századi orosz kultúra, aztán a század eleji orosz avantgárd. Ugyanakkor érzékeljük, hogy a háború még jelen van. Huszonhét millió szovjet állampolgár pusztult el, és Moszkváig gyakorlatilag le lett tarolva az orosz táj. Akkor még volt egy patriarchális szívéllyesség az orosz emberekben, ami a közlekedési sorállásokban, a segítőkészségben nyilvánult meg, és volt egy imponáló, lenyűgöző kulturális szomjúság, amit lépten-nyomon lehetett tapasztalni, pl. az irodalom iránti érdeklődésben. Mindennapos dolog volt, hogy előző este kellett sorba állni, hogy a Nagyszínházba jegyet lehessen szerezni. Éjszakákat töltöttünk ott el egyszerű diákokkal együtt. Ehhez képest ócskák voltak a töltőtollak, és szörnyűek a ruháink. 1949-ben a háború nyoma még mindenütt érezhető volt. Érdekes dolog, hogy ki hogy dolgozta fel ezt, és ki hogy élte át. Ez természetesen áthatotta az előadások anyagát is. Nekünk még szerencsénk volt, mert jó néhányval találkoztunk a szovjet pszichológia-történet nagy alakjai közül. Azokkal, akiknek még a forradalom előttre nyúltak vissza a gyökereik, tehát német egyetemeket végeztek, meg a régi moszkvai egyetemet. De már érezhető volt az ideológiai presszió légköre. Végignéztük milyen boszorkányüldözéseket csináltak. A kozmopolitizmus elleni harc során az egyik legrokonszenvesebb tanárnőt is meghurcolták azért, mert ki merte mutatni, hogy Puskinra Byron is hatott. Az intézet igazgatójáról az hírlett, hogy ő azért lett igazgató, mert összerúgta a patkót Sztálinnal. Előtte az agit-prop. osztály vezetője volt a pártközpontban. Egyébként nagyon imponáló, jelentős személyiség volt. Mindenki tudta, hogy az intézeten belül hol van a speciális osztály, a belügy ajtaja. Teljesen nyílt titok volt, hogy minden intézményben volt speciális osztály. Szóval rendkívül furcsa egyveleget alkottak az élmények, és nagy erőfeszítést igényelt, hogy mindezt föl tudjuk dolgozni. Volt még néhány fontos elem, mindegyik személyes jellegű. Moszkvába, Leningrádba kerülni az a Szovjetunió belüli kiváltság volt. A húgom, aki két évvel később került ki Ivanovoba, azt mesélte, hogy szinte elviselhetetlen volt. Ott nem volt mit enni, előbb haza is jöttek. Tehát a vidéki városokban minden szempontból nehezebb volt. Moszkvában az ellátás nehézségeit a kulturális lehetőségek kompenzálták. Leningrádban még talán több kompenzációs esély nyílt. De Kazányban, Ivanovoban, Szverdlovszkban, tehát a vidéki városokban sokkal nehezebb volt mozgósítani ezeket a kompenzációkat. Közben egy-egy embert hazahívtak, és akkor terjedt a hír, hogy letartóztatták, és nem lehetett tudni, hogy miért. Moszkvában, ha valaki tanulni akart, rendelkezésre állt a Lenin Könyvtár. Ott el lehetett intézni, hogy régebbi könyvekhez meg folyóiratokhoz is hozzájusson az ember, és azokból rekonstruálni tudta azt, ami érdekelte. Például 1950 elején nálunk leutánozták az 1936-os úgy nevezett szovjet

pedológiai határozatot. Amikor kint ennek a hírei eljutottak hozzám, beültem a Lenin Könyvtárba – egyébként is rendszerint ott ültem –, és végignéztem a 20-as 30-as évek orosz folyóiratait, hogy náluk mi is volt ez a pedológia. Tehát lehetett történelmi látásmódot kapni, és aki akart, annak módja volt az egyetemen kapott tájékozódásnál sokkal szélesebben tájékozódni. Az előadások egy része szakmai, a másik része viszont sztereotipizált, jellegtelen volt. Én emellett kapcsolatba kerültem a valóságnak egy másik metaszetével is, ugyanis 1952-ben ott született a fiunk, tehát egy csecsemőotthoni világgal is módomban volt megismerkedni, ami nagyon érdekes rálátást adott.

E: Ez azt jelenti, hogy a gyerek csecsemőotthonban volt?

P. F.: Az utolsó évben, igen...

E: Mert a kollégiumban nem lehetett?

P. F.: Nem. A kollégiumban elértük – de ez is közirigység tárgya volt –, hogy összeházasodván, az első év után kaptunk egy külön szobát, ami aztán a központja lett a magyar ösztöndíjasoknak. De hát kisgyerekekkel nem lehetett volna ott élni. Előfordult, hogy valaki hazajött, megszülte a gyereket, aztán itthon hagyta a nagymamára, és úgy ment vissza. Nem túl sok esetben, de előfordultak ilyenek.

E: A feleségével együtt mentek ki?

P. F.: Igen együtt mentünk ki, és végig együtt voltunk.

E: Mesélne arról, hogy milyen volt a csecsemőotthon?

P. F.: Ez erre a célra épült, nagyon közel volt a diákszállóhoz, rendszeresen bejárhattunk. Ott profi gondozó nénik voltak, remckül bántak a gyerekekkel, és nagyon szórakoztató volt. Egy nagy közös járóka volt, ahol a gyerekek együtt mászkáltak. A leghidegebb télen kitették őket zsákokban levegőzni a teraszra. Persze egyfajta könnyelműség, vagy ifjúkori meggondolatlanság is volt mindebben, mert azért nem tesz jót a csecsemő költésének egy ilyen csecsemőotthon. Egyébként ezt nem volt egyszerű elintézni, utána kellett járni, hogy a fiam bekerülhessen. Voltak ott leányanyák gyerekei, vagy bármilyen más nehézséggel küzdő anyák gyerekei. Szóval egy szabályos csecsemőotthon volt.

E: Bármikor bemehettek a gyerekekhez vagy ez szabályozva volt?

P. F.: Bármikor. Az én emlékezetem szerint ez nem volt szabályozva, sőt volt, amikor ki is hozhattuk.

E: Mennyire és hogyan lehetett kapcsolatba kerülni a helyiekkel, az ottani diákokkal, illetve az ott élő emberekkel?

P. F.: Ennek nagyon széles felülete volt. Megérkezésükor a diákszállóban mindenkit betettek szovjet diákok közé, én is négy fiúval voltam egy szobában. Közülük három frontarcos volt. Akkor még bent voltak az egyetemen akik leszereltek, ezért ők néhány évvel idősebbek voltak. A negyedik egy különös fiú volt, az apja belügyes és élesen Sztálin ellenes volt, szovjet ellenes szövegeket mondott nekünk. Az egyetemen belül mindenféle körök voltak. Az egyik számomra szakmailag is érdekes téma a Makarenko kutatás volt. Bejártam a Pedagógiai Akadémia Makarenko-laboratóriumába, annak munkatársaival meg az ottani dokumentumokkal ismerkedni. Egyébként akkor már voltak kínai, román, meg más országokból is ösztöndíjasok. Nevezetes figurák is voltak, köztük az évfolyamunkon tanult Csu Te, a kínai hadsereg főparancsnokának a lánya, meg Tánya Pauker, aki gyönyörű fiatalasszony volt, Anna Pauker román külügyminiszter lánya. Tehát érdekes társaság volt. Az intézet is furcsa intézmény volt, a forradalom előtt ez a nőgyetem épülete volt, aztán a 2. sz. Moszkvai Egyetemé lett, majd átalakult Pedagógiai Intézetté. Most pedig ennek az intézménynek a patinás épülete újra egyetem, a Pedagógiai Egyetem nevet viseli. Akkoriban táncesték, kulturális esték is rendszeresen voltak. A

Moszkvai Opera vezető énekesei egy évben egyszer vagy kétszer eljöttek koncertet adni. A diákok egy része külföldi vagy vidéki volt, de a moszkvaiak a lakásaikra is meghívtak. A mi évfolyamtársaink túlnyomó többsége lány volt, de az irodalom meg a történelem szakon a fiúk voltak többségben. Még házasságok is születtek, román-orosz, albán-orosz, magyar-orosz házasságok.

E: Mennyire volt szabad a mozgásuk?

P. F.: Moszkvában abszolút szabad volt a mozgás, de Moszkván kívülre csak engedéllyel mehettünk. Tehát bármilyen furcsa, a négy év alatt még csak Leningrádban sem voltam. Egyszer szerveztek egy leningrádi kirándulást a moszkvaiak, de akkor éppen a gyerek miatt nem utaztam el. Volt egy úgy nevezett tartózkodási engedélyünk, egy igazolvány, amit félévenként meg kellett hosszabbítani.

E: Szövődtek-e barátságok, olyanok, amelyek évek múlva is megmaradtak?

P. F.: Biztosan. De ami engem illet, inkább jó ismeretségek szövődtek, amelyek ismételt találkozáshoz vezettek. De olyanok is voltak, amelyekből később szakmai kapcsolatok lettek részben az OPI-ban, részben az Akadémiai kutatóintézetben. Egy alkalommal az OPI-ból voltam kint, és akkor a Pedagógiai Kutató Intézetben találkoztam egy olyan fiúval, aki a szobatársam volt, aztán elvégezte az egyetemet, és később a Pedagógiai Kutató Intézetben dolgozott.

E: Tudták, hogy megfigyelik magukat? Vagy csak azt tudták, hogy ott a belügy? Vagy egyáltalán mit tudtak akkor erről?

P. F.: Őszintén szólva túl azon, hogy tudtuk, hogy ott vannak, nyíltan nem találkoztunk a működésükkel. Nyilván ott is voltak beépített emberek, akik jelentették, hogy ki kivel érintkezik, de ezek csak feltevések. Köztudott volt, hogy minden intézményben voltak ilyenek. Magyarországon is mindenki tudta, hogy mindenhol van valaki, aki figyel, aztán gyakran kitorózták, hogy ki az.

E: Ha összehasonlítja az akkori Szovjetunióbeli képzést a magyar egyetemi képzéssel, mi az ami-ben különbözött, és miben hasonlított?

P. F.: Sajnálatos módon a magyar egyetem egyre inkább arra kezdett hasonlítani, ami kint volt. Ez nem vonatkozik se az orvosi karra, se a Műegyetemre, de a túlnyomóan ideológus pedagógusképzésre és a bölcsészkarra nyilvánvalóan vonatkozik. Itt is négy évre csökkentették a képzés idejét, aztán átvették a tankönyveket. A pszichológusokat pl. itt egy szovjet középiskolás tankönyvből tanították az egyetemen. Kint akkor még embere válogatta. Tehát voltak remek tanárok – akik Amerikában tanultak még a húszas években – történelemből, pszichológiából. De voltak megfélemlített egérkéek, meg voltak érdektelen tanárok, akikre nem figyeltünk oda.

E: Alakultak-e szakmai kapcsolatai a tanáraival?

P. F.: Nem hoztam haza ilyen kapcsolatokat. Inkább az említett Makarenko kutatókkal, a Neveléstudományi Akadémia néhány munkatársával alakult ki kapcsolatom. Aztán olyan más szakon tanulókkal, akik később a pedagógiai kutatásban voltak jelen.

E: Szakmailag hogyan értékeli az ott töltött időt? Volt-e olyasmi, amiről azt gondolja, hogy akkor csak ott lehetett megtanulni?

P. F.: Ez kizárólag arra vonatkozik, ami az orosz-szovjet fejlődést illeti. Ebben a tekintetben sok minden máig is használható, vagy legalábbis még ha minőségében elavult is, történetileg érdekes. Ami a nemzetközi légkört illeti, az teljesen beszűkült volt. Jellemző, hogy Rubinsteinnek azt az Általános lélektan könyvét, amely nálunk a 60-as 70-es években jelent meg magyarul, kint 1940-ben jelentették meg. Aztán jött a kozmopolitizmus elleni harc, és ízzé-porrá zúzták. De akkor kint még lehetett kapni antikváriumban. Volt

egy amerikai Kísérleti pszichológia c. könyv, ami egy standard nemzetközi kézikönyv, amelyet antikváriumban vettem meg oroszul. Nem került könyvárusi forgalomba, mert rá volt írva, hogy csak tudományos könyvtárak szerezhették be.

E: Tanulmányozta a 36-os folyóiratokat a pedológia kapcsán, és azokból lehetett rekonstruálni, hogy a Szovjetunióban milyen folyamatok zajlottak. Ezekből mennyire lehetett előre látni, hogy mi fog történni nálunk?

P. F.: Ami nálunk történt, az adott inspirációt ahhoz, hogy megnézzem, hogy ott mi történt. Teljesen nyilvánvaló volt, hogy itt egyszerűen lekopírozták, ami ott történt. Akkor volt érdekessége annak, hogy az ember megnézte az elemző, értelmező cikkeket, pl. az akkori miniszter – akit aztán kivégeztek –, prezentációját, értelmezését. Ez egy nagyon sajátos politikai, és azon belül pedagógia történeti dolog. Ez az a pont, ahol a szovjet pedagógia végleg elveszti autonómiáját. A 20-as években ott nemcsak Makarenko meg Sacsuk meg számos más kísérleti bázis fejlődött ki, hanem átvették a legfejlettebb amerikai módszereket is. De a 30-as években ennek véget vetettek, és hirtelen kiderült, hogy nincs autentikus szovjet pedagógia. Akkor átmenetileg azt csinálták, hogy kiadták a pártvezérek ifjúságról szóló írásait, Sztálin, Lenin, Kalinyin, Kirov hőstettei jelentek meg sorra. Aztán halála után felfedezték Makarenkot, de ő sem épült be a tudományba, hanem elkezdtek kincstári tankönyveket írni. Ezek retrospektíve érdekesek, és az ottani, valamint ennek visszfényeként a hazai pedagógia-történeti fejleményeknek is a magyarázó sémái.

E: Hogyan változtatták meg a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok azt, ahogyan akkor gondolkodott a világról, a világnézetét?

P. F.: Hát biztos, hogy árnyalták, de nem változtatták meg. Az én világnézetem alapjában máig sem változott. De ebbe ne menjünk bele, mert ez messze vezet, és egyébként is ez már egy másik történet.

E: Akkor inkább azt kérdezem, hogy amikor hazajött, hogyan folytatódott a történet?

P. F.: Amikor hazajöttünk, akkor azt mondták, hogy arra van szükség, hogy az ifjúsági mozgalom központjába menjek. Az ember egyszerűen hasznos akart lenni. Azt mondták, hogy itt hasznos lehetsz, és akkor én odamentem. Aztán hamarosan elmentem aspiránsnak és akkor elkezdtem egy disszertáción dolgozni, a magyar népi mozgalom világnézetéről, filozófiájáról. Aztán jött 1956, és utána úgy alakult, hogy öt évig általános iskolában tanítottam. Aztán bekerültem a pedagógiai kutatásba, és az OPI-ban rájöttem, hogy a pedagógiában rendkívül fontosak a határos tudományok, amelyekkel a pedagógia szimbiózisban él. Szociálpszichológiával kezdtem foglalkozni, ami éppen újjászületően volt, és olyan fogalmi apparátust kínált, ami önmagában is érdekes. Összehangzott mindazzal, amit átéltem, és a hazai hagyománnyal is, a kollégiumi hagyománnyal, ugyanakkor a pedagógiára is új rálátást nyitott. Aztán szerkesztettem egy könyvet Pedagógiai szociálpszichológia címmel, amely behozta a köztudatba, hogy létezik egy ilyen metszete a pedagógiának.

E: Hogy gondolja most, mennyire nyomta rá a pályájára a bélyegét az, hogy kint tanult?

P. F.: Nagyon szerencsésnek érzem magam, hogy 1949 és 1953 között nem voltam itthon, mert az volt a legsötétebb korszaka az újabb kori magyar történelemnek. Kint is lehetett hibákat elkövetni, meg is történt ilyen vagy olyan módon. De ha itthon maradok, akkor feltehetően visszatérek az egyetemi tanulmányokhoz, mint sokan mások. Ahogy sokan mesélték, a pesti egyetem 1953-ig egy abszurd világ volt. Ez volt a Rákosi korszak fénykora. Valószínűleg akkor olyan helyzetekbe kerültem volna, amelyeket sem én magamnak nem tudtam volna megbocsátani a későbbiek során – például a Rajk-per szakaszában

–, sem mások. Tehát szerencsének érzem, hogy ezt a négy évet nem töltöttem itt, hanem „tartalékban” voltam. Így kevesebb módomb volt ostobaságokat elkövetni, és olyan helyzetekbe kerülni, amit utólag szégyellni kellene. A pesti bölcsészkar akkor tele volt ilyenekkel, kizárásokkal, ostobaságokkal, szűklátókörűséggel, és így tovább.

E: Mint a népi kollégiumok egyik vezetője veszélyben is lett volna? Akár le is tartóztathatták volna?

P. F.: Nem valószínű. Ez reálisan inkább 1956 után fenyegetett, 1949-ben nem. A Rajk-pernél megkötötték Rákosiék a saját kezüket, mert az első közleményben közölték, hogy az összeesküvők között egyetlen munkás- és parasztszármazású sincs. A titkos perekben persze voltak, ott már népi kollégisták is előfordultak. Tervezték, hogy lesz NÉKOSZ-per is. De 1956 után könnyebben letartóztathattak volna, amikor Tardostól Tánczosig és a győri Földes Gábortól Litvánig nagyon sokan bekerültek a börtönbe. Valószínűleg véletlen, hogy én nem kerültem be.

E: Később mennyire számított az, hogy a Szovjetunióban tanult?

P. F.: Nem tudom. Azt hiszem egyre kevésbé volt érdekes.

E: És jelentett-e hátrányt a szakmai kapcsolatokban?

P. F.: Lehet, hogy voltak hátrányos következményei. Biztos, hogy ha Londonba megyek, és az angol nyelvet tanulom meg úgy, mint az orosz, akkor később ez nagyobb hasznomra válik.

E: Az akkori szakmai mobilitási lehetőségek között a Szovjetunióban való tanulás hol helyezkedett el?

P. F.: Azt hiszem ennek állandóan változott az árfolyama. Legjobb tudomásom szerint minden évben mentek a Szovjetunióba tanulni, a legutóbbi időkig. Teljesen nyilvánvaló, hogy itt egy fokozatos depolitizálódás zajlott le, és amennyire nyomon tudom követni, egyre inkább műszaki szakemberek, informatikusok, matematikusok mentek ki, és egyre kevésbé társadalomtudósok. Teljesen nyilvánvaló, hogy a szovjet matematika, a szovjet fizika, informatika világszínvonalú. Tehát érdemes volt kiküldeni hallgatókat. A társadalomtudományok szempontjából valószínűleg nem volt érdemes. Korábban sem volt érdemes, de akkor ez ideologikus indítékból táplálkozott, és mindkét fél érdeke volt. A szovjetek érdeke is az volt, hogy legyen olyan oroszul beszélő értelmiség, amelyik jól ismeri a viszonyokat, és viszont. Ez teljesen természetes. De a 60-as, 70-es években már egyre inkább a dolog szakmai része volt érdekes.

E: Arra gondoltam, hogy az akkori társadalmi mobilitási pályák között ez hol helyezkedett el?

P. F.: Nyilvánvaló, hogy ez a rendszer értelmiségének az utánpótlását, főképpen a szakértelmiség utánpótlását jelentette. A politikai értelmiség utánpótlását pártiskolákra küldték, Komszomol-iskolára, meg a Társadalomtudományi Akadémiára. Ez az ösztöndíjas rendszer kifejezetten a szakértelmiséget preferálta, és javította az első generációs értelmiség esélyeit. Utólag azt is könnyű belátni, hogy ha úgy döntünk vagy úgy alakul, hogy 1948-ban Párizsba kerülünk ösztöndíjjal, az az utána következő periódusban hátrányos lett volna. Mert egyrészt az illetőket visszahívták, másrészt egyfolytában gyanú övezte őket amiatt, hogy nyugaton voltak. Ez akkor nem tartozott az érdemek közé.

E: Köszönöm a beszélgetést.

Az interjút Matern Éva készítette